

معرفی محراب مسجد جامع هفتشویه (از شاهکارهای دوره ایلخانی)

مهدی رازانی

در طول حدود هفت قرنی که از عمر آن می‌گذرد، برخلاف بقیه اجزای مسجد تقریباً سالم مانده است. «محراب در مسجد مکانی است برای پیشوای مذهبی هنگامی که نماز به صورت جماعت می‌گزارد. معمولاً در ضلع جنوبی دیوار مسجد رو به قبله بنا می‌شود، گاهی از سطح صحن مسجد گودتر و گاهی در قسمتی از دیوار فرورفته است. در ایران با آراستن گنبدها و مناره‌ها و پوشش دیوار داخلی و خارجی مساجد کوشش کرده‌اند تا کمال ذوق و هنر را در آنها به کار ببرند، هنرمندان ایرانی محراب را عرصه هنرنمایی خود قرار داده تا قبله نمازگزاران خالی از لطایف هنری نماند و عابد را در خلوص و صفای عبادتش یاری دهد. به موازات تحولاتی که در هنر تزیینی ایران، بعد از اسلام رخ داد محراب‌ها هم از گوناگونی کم‌نظیری برخوردار شدند، چنانکه کمال هنر گچ‌بری و کاشیکاری در آراستن محراب‌ها نمایان شد.» (۲: ص ۳۴ تا ۴۱).

* - دانشجوی کارشناسی رشته مرمت آثار تاریخی دانشگاه هنر اصفهان

«در شمال شرقی شهر اصفهان به طرف شهر نائین در روستای هفتشویه [جزء ناحیه قهاب که بنا به گفته حمدالله مستوفی در کتاب نزهت‌القلوب، در قرن هشتم هجری قصبه‌ای آباد بوده است] بقایای بنایی خشتی آجری موجود است که مسجد جامع هفتشویه نام دارد. این مسجد در تاریخ ۴۱/۱۲/۵ با شماره ۴۳۰ در فهرست آثار تاریخی ایرانی به ثبت رسیده است.» (۶: ص ۲۵ و ۳۲۱ تا ۳۲۳).

«مسجد جامع هفتشویه یک مسجد دو ایوانی سلجوقی از نوع کلاسیک است. که در قرن پنجم هجری بنیان نهاده شده و بازسازی کلی آن زمانی که رو به خرابی گرفته در ربع اول قرن هشتم هجری آغاز شده و به همت شخصی که بیشتر به فکر ظاهر بنا بوده تا استحکام آن در آغاز نیمه دوم قرن هشتم در ایام سلطنت آل مظفر اتمام یافته است. بعداً چون بنایی‌ها در بعضی جاها نگران‌کننده بود، تعمیرات خشتی در قسمت‌های شمالی در آخر قرن ۹ هجری صورت گرفت.» (۴: ص ۳۷۳ تا ۳۸۲).

مهمترین بخش مسجد جامع هفتشویه محراب آن است که

گچبری زیرطاق محراب مسجد شیراز

محراب مسجد جامع شیراز

تزیینات محراب‌های ایران از ابتدا تا عصر حاضر تغییر و تحولات زیادی کرده است. این تغییرات، در شیوه اجرا و به‌کارگیری انواع تزیینات وابسته به معماری را در برمی‌گیرد. از میان شیوه‌هایی که در تزیین محراب‌های ایران اجرا شده است، گچبری و هنر دست گچبران محراب‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. «با بررسی بناهای اسلامی ایران می‌توان گفت که هنرمندان ما از قرن سوم هجری به تزیین محراب توجه کرده‌اند. شاید کهن‌ترین نمونه آن مسجد شیراز یا مسجد عتیق است که در سال ۲۸۱ هجری به دستور عمرو بن لیث بنا شده است. گچبری عمیقی در قسمت زیر طاق محراب این مسجد به چشم می‌خورد که با طرح ساده گل آراسته شده است و از نظر آنکه پیرایه زیادی در آن نقش‌ها مشاهده نمی‌شود زیبایی خاص یافته است.» (۲: ص ۳۴ تا ۴۱) متأسفانه امروزه اثری از آن محراب بر جای نمانده است.

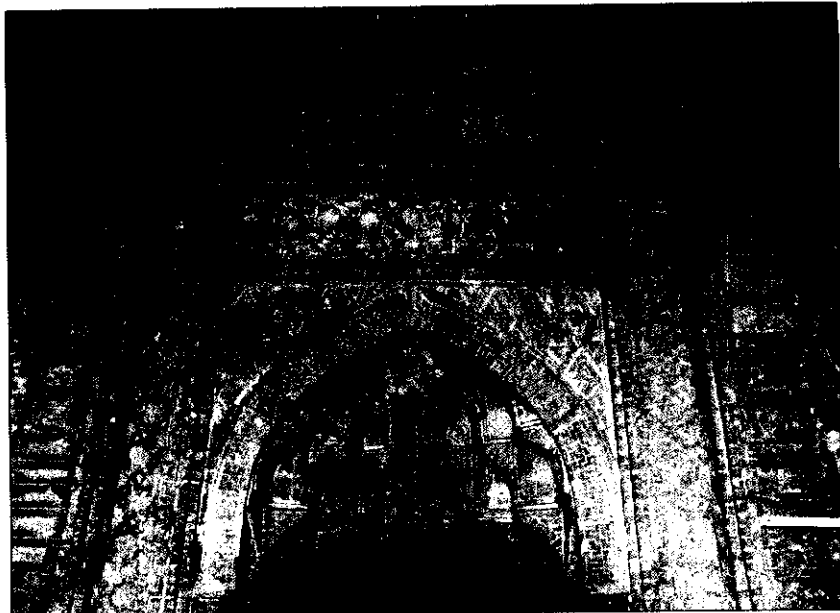
در زمان سلجوقیان هنر گچبری و به‌خصوص گچبری محراب به‌صورت بسیار عالی اجرا شده است، به‌طوری که «زیباترین و پیچیده‌ترین گچبری‌ها در زمان سلجوقیان انجام گرفته است. در این عصر با کتیبه‌هایی که نقش‌های مفصل و پرکار داشتند، اطراف محراب را می‌پوشاندند. قسمت و اطراف طاق نوک‌تیز طاقچه‌ای را، حاشیه احاطه کرده بود و معمولاً در نقش بالا حاشیه زیادتری با نقش‌های درشت‌تر گچبری می‌کردند. اطراف طاق مرکزی حاشیه مستطیلی منقوش می‌شد و طرحها عبارت بودند از نقوش اسلیمی، نقش مو و تاک و برگهایی که سوراخ شده و شکل لانه زنبوری بودند. در این دوره تعدادی محراب وجود دارد که تزیینات آنها تلفیق گچ و آجر است نقوش گره‌دار هندسی نیز در این موارد بسیار دیده می‌شود که با گچ همانند نقوش آجری اجرا شده‌اند. از محراب‌های کهن دوره سلجوقی، محراب مسجد ملک کرمان (۴۷۷ هـ)، محراب مشهور امامزاده کرار اصفهان (۵۲۸ هـ) که اکنون در موزه ملی است.» (۲: ص ۳۴ تا ۴۱) و محراب مسجد جامع برسیان را می‌توان نام برد.

در دوران مغول هنر گچبری محراب به کلی متحول می‌شود. به عقیده دکتر لطف‌الله هنرفر «قرن هشتم هجری را که با سلطنت ایلخانان مسلمان مغول در ایران مقارن است باید عهد گچ یا قرن گچ نامید، زیرا در تزیینات باقی‌مانده این دوره همه جا غلبه با ماده گچ است و استادان هنرمند این دوره در مساجد و بقاع و آثار دیگر بر جای مانده آن زمان با گچ، آثار بدیع و دلپذیری خلق کرده‌اند که موجب اعجاب و تحسین است و یقیناً شهر اصفهان بهترین آثار گچبری این دوره* را با آثاری مانند محراب اولجایتو در مسجد جامع اصفهان و بقعه پیربکران و مسجد اشترکان [اشترجان] در بردارد.» (۵)

محراب مسجد جامع هفتشویه یکی از مظلوم‌ترین محراب‌های اصفهان در دوره ایلخانی است. ماکسیم سیرو معتقد است. این محراب در آخر چهارمین دهه قرن هشتم هجری پایان پذیرفته است.» (۴: ص ۳۳۸) آندره گدار ایران‌شناس فرانسوی تاریخ این محراب را قرن ششم هجری می‌داند (۳: ص ۱۳۵).

از عمده ویژگیهای محراب‌های ایلخانی می‌توان به پرکار بودن و استفاده از الگوهای شلوغ اسلیمی و پر شده با نقوش هندسی، ارتفاع به نسبت بلند، استفاده از انواع خطوط و دارا بودن دو یا چهار ستون سرستون‌دار اشاره کرد. محراب‌های این دوره نیز مانند دوران قبل با چند حاشیه تزئینی و کتیبه‌دار ساخته می‌شدند که این حواشی را با انواع خطوط ثلث، انواع کوفی و نقوش گیاهی می‌آراستند. محراب مسجد جامع هفتشویه شامل تورفتگی در دیوار است و مانند اکثر محراب‌های هم‌عصر خود از دو طاقنمای تزئینی و ستون‌هایی در بغل تشکیل شده است. کچبری‌های برجسته در محراب مسجد شبیه محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان و مقبره پیربکران و مسجد اشترجان است و شرحهایی که در آن به‌کار رفته، عبارت‌اند از برگهای درشت استلیزه شده (حلزونی) در حاشیه بیرونی محراب که به صورت دو ردیف برگهای متقارن کچبری شده و از این نوع برگها در وسط طاقنمای بزرگ محراب نیز کار شده است، داخل تمامی این برگها چه در حاشیه بیرونی و چه در هلال بالای محراب با خطوط متقاطع (لانه زنبوری) که ایجاد اشکال چند ضلعی می‌کنند تزئین شده است، آن‌گونه که در پیربکران هست. یکی از شیوه‌های تزئین محراب رنگ‌آمیزی آن بوده است احتمالاً رنگهای به‌کار رفته با توجه به قداست محراب انتخاب می‌شدند. در محراب هفتشویه تکه‌های قرمزی در هلال بالای محراب و تکه‌های رنگ سبز فسفری در داخل طاقنمای پایین دیده می‌شود.

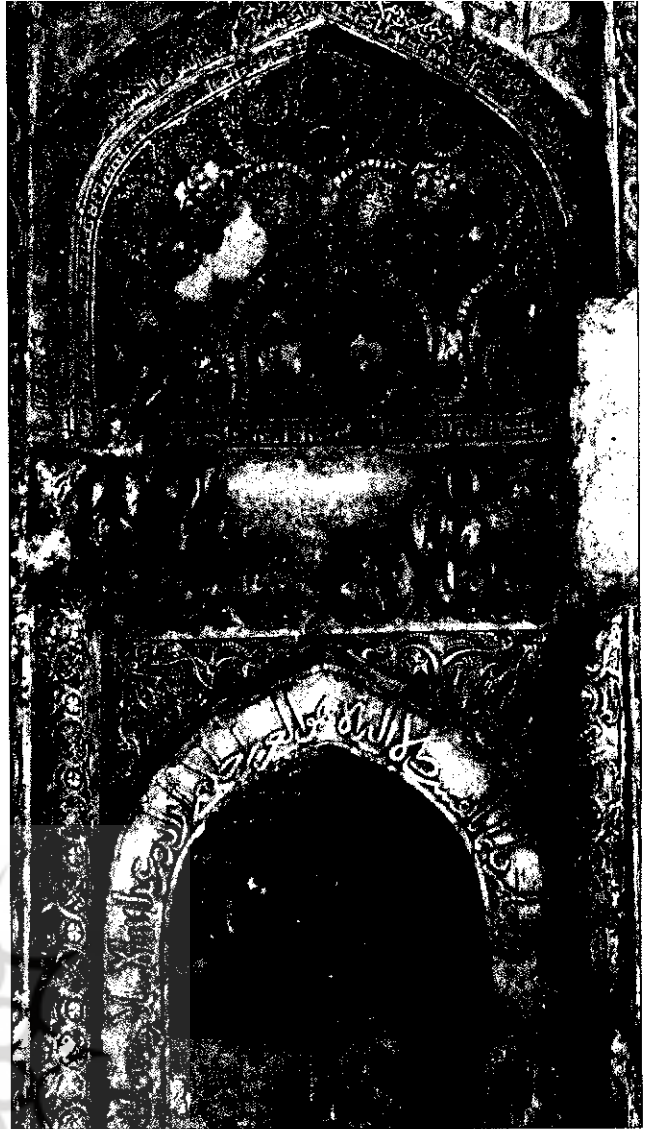
«تزئینات یکی از حاشیه‌های محراب کتیبه درشتی به خط ثلث شامل آیه‌الکرسی کچبری است که در فاصله حروف کتیبه برگهای کوچکی مانند برگهای کار شده در محراب الجایتو کچبری شده است، با این تفاوت که داخل این برگها لانه زنبوری است. در برگهای محراب الجایتو علاوه بر آن خطوط دیگری نیز کار شده است. یک خط مروریدی شکل به‌صورت اسلیمی (ماری شکل) وسط برگهای داخل هلال بالای محراب کچبری شده سر آنها منتهی به چند گل‌پر دار می‌شود. که زیرکتیبه‌های هلال بالای محراب دیده می‌شوند. در لچکی‌های قوس پایین محراب و در درون محراب (فرورفتگی داخل محراب) نیز نقوش به‌صورت برگهای گیاهی، آن‌گونه که در محراب الجایتو دیده می‌شود

محراب مسجد برسیان مربوط به قرن پنجم هجری

قسمت داخلی محراب امامزاده کرار اصفهان

محراب مسجد جامع هفتشویه دوره ایلخانی

آغاز می‌شود و «بسم‌الله‌الرحمن» آن ریخته است و بعد از بسم‌الله، آیه‌الکرسی گچبری شده است در لثه سمت راست حاشیه بیرونی «... سنه و لانوم له ما فی السموات و ما...» بر اثر مرور زمان تخریب شده و در سالهای پیش به صورت نامناسبی گچ‌مالی‌اش کرده‌اند و در قسمت آخر هم تا «لایوءد حفظهما...» باقی مانده است. این کتیبه به خط ثلث درشت است و بر زمینه‌ای با نقوش گیاهی و گل‌های بسیار ویژه و برجسته کار شده است. دو کتیبه در اطراف قوس بالای محراب گچبری شده که یکی از آنها به خط کوفی مُعقد و شامل سوره حمد است، شبیه آنچه در صفت درویش مسجد جامع اصفهان موجود است. و کتیبه دیگر (زیر کتیبه اول) به خط بنّایی ساده بدون تزیین شامل آیات آخر سوره قلم (آیات ۵۱ و ۵۲) است که با یک خط نوار گچی از تزیینات داخل هلال محراب و کتیبه بیرونی مجزا شده است. پیشانی قوس (کوچکتر) محراب آیه‌های ۱۷ و ۱۸ سوره آل عمران به خط ثلث بدون تزیین نوشته شده که ابتدای آن ریخته است و بقیه چنین است:

گچبری شده است که نمونه‌هایی از آن در طرحهای تهیه شده دیده می‌شود.» (۱: ص ۶۲-۶۱).

در قسمت پیشانی محراب مانند محراب‌های مشابه که قبلاً گفته شد، یک لوح مستطیل‌شکل وجود داشته که شامل گل و برگها و تزیینات برجسته بوده است که امروزه فقط قسمتی از آن باقی است، دو پایه طاقنمای بالا با ۲ ستون تزیین شده که ستون سمت راست بجز قسمت وسط آن به کلی از بین رفته و ستون سمت چپ با گچبری زیبا تقریباً با آسیب فراوان باقی مانده است. سر ستون باقی مانده از نوع گلدانی شکل و مشابه سرستون‌های محراب قرن ششم هجری است. تزیینات داخل طاقنمای بالا بسیار شگفت‌انگیز است، این حجم‌های برجسته آنچنان شکل یافته‌اند که با دیدن آن احساس می‌شود هنرمندان گچبر آن قصد داشتند، یک چهره انتزاعی شده را نمایان کنند که گل‌فرنگی در داخل پیشانی‌اش دارد.

و اما کتیبه‌های گچبری شده در محراب مسجد جامع هفتشویه؛ کتیبه اول در حاشیه بیرونی محراب با الرحیم

«... العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم ان الدين عند الله الاسلام صدق الله...» ادامه هم ریخته است. در پیشانی طاقنمای پایین کتیبه‌ای نوشته شده که به علت آسیب فراوان قابل خواندن نیست.

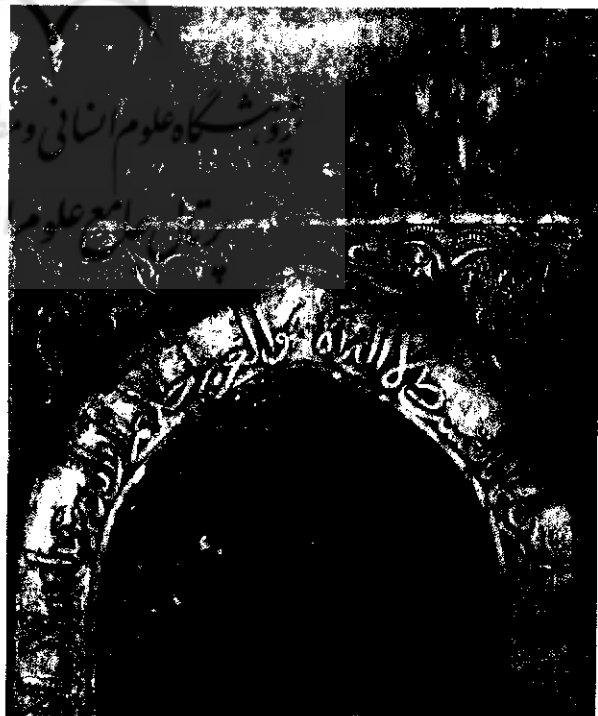
در آخر باید گفت متأسفانه امروزه مسجد جامع هفتشویه به دلیل بی‌توجهی‌یی که نسبت به آن شده مکانی است برای معتادان و کوردلان که هر از چندگاه عده‌ای از آنان به بهانه یافتن گنج قسمتی از آن را حفاری و تخریب می‌کنند. این محراب زیبا نیز در حال تخریب است و بدون هیچ محافظتی رها شده است.

وقتی عکس‌های قدیمی این محراب را می‌بینی، تأسف می‌خوری که چرا این محراب در این عصر روشنگری چنین تخریب می‌شود. هم‌اکنون این محراب زیبا طعمه موربانه شده و بدون هیچ حفاظتی در مقابل عوامل فرساینده طبیعی قرار گرفته است و به مرمت فوری نیاز دارد. یکی از پیشنهادها برای حفظ این محراب انتقال آن به موزه یا مکان دیگری است تا از آن محافظت بیشتری شود، اما با توجه به قابلیت‌های مسجد جامع هفتشویه که یک محوطه فرهنگی در رابطه با تاریخ معماری ایرانی است و همچنین حجم محراب (ارتفاع ۸/۵ متر و عرض ۳ متر) که می‌توان گفت مهمترین شاخص زیبایی‌شناسانه مسجد جامع هفتشویه است و هزینه‌های فراوان عملیات انتقال این حجم بزرگ، به نظر می‌رسد بهترین کار حفاظت و مرمت آن در همانجا و ساماندهی مسجد باشد.

گل‌فرنگی و تزیینات مشبک در طاقنمای بالا

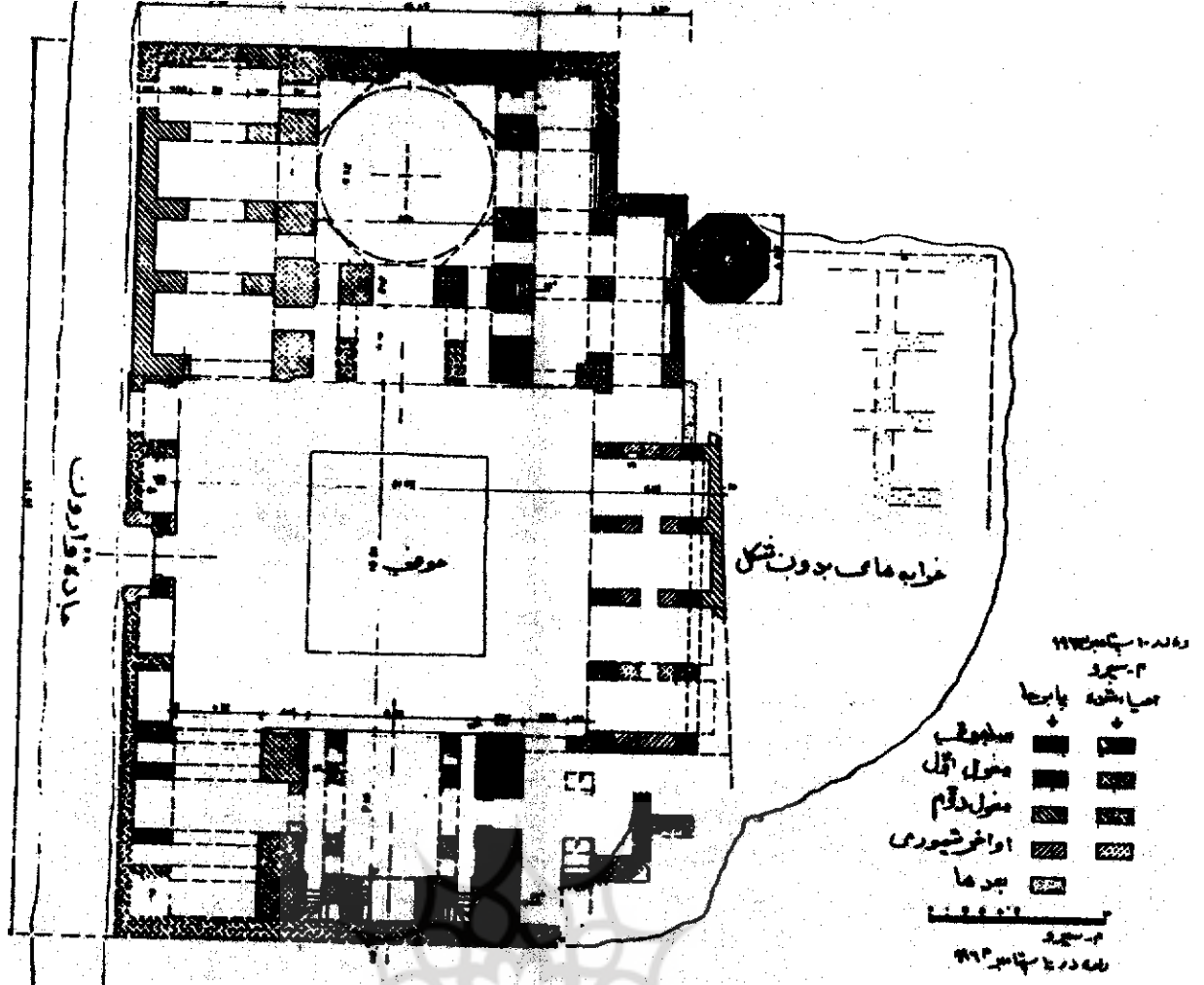
قسمتی از اسلیمی‌های لچکی پایین و کتیبه خوانده نشده

پی‌نوشت

* - این آثار عبارت‌اند از:

- ۱- تزیینات گچبری به شکل نقوش گل و بوته و خطوط کوفی در شبستان اصلی مسجد جامع نائین از اواسط قرن چهارم هجری
- ۲- تزیینات گچبری داخل گنبد تاج‌الملک در شمال مسجد جامع اصفهان از دوره پادشاهی ملک‌شاه سلجوقی از اواخر قرن پنجم هجری (تاریخ اتمام این بنا به موجب کتیبه کوفی آجری داخل گنبد سال ۴۸۱ هجری است).
- ۳- تزیینات گچبری حاشیه‌های فوقانی چهلستون غربی گنبد نظام‌الملک در مسجد جامع اصفهان از اوایل قرن ششم هجری و دوره سلطنت جانشینان ملک‌شاه.
- ۴- آرایش‌های گچی در داخل گنبد نظام‌الملک از الحاقات دوره صفوی.
- ۵- تزیینات گچبری در داخل مسجد پانار زواره از نیمه دوم قرن پنجم هجری.
- ۶- آرایش‌های گچبری در اطراف محراب مسجد برسیان از آخر قرن پنجم هجری.

موقعیت قرارگیری محراب در مسجد نسبت به پلان امروزی

منابع

- ۱- رهبری، احمد. «هنر گچبری در معماری اسلامی (بناهای مذهبی قرن ۸ اصفهان)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مرمت آثار تاریخی دانشگاه هنر اصفهان، ۶۲-۱۳۶۱.
- ۲- زمانی، عباس. «نگاهی به تزئین محراب»، مجله هنر و مردم، دوره ۱، شماره ۵ و ۶، اسفند ۴۱ و فروردین ۴۲.
- ۳- سجادی، علی. سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول، جلد اول، سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ اول، ۱۳۷۵.
- ۴- سیرو، ماکسیم. بررسی راههای تاریخی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها، ترجمه مهدی مشایخی، نشر سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی، تهران، ۱۳۵۷.
- ۵- هنر فر، لطف‌الله. «تزئینات گچی در آثار تاریخی اصفهان»، مجله هنر و مردم، دوره ۶، شماره ۷۲، مهر ۴۷.
- ۶- هنر فر، لطف‌الله. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، نشر کتابفروشی ثقفی، اصفهان، چاپ دوم، ۱۳۵۰ (تصویر قدیمی محراب را دارد).
- 7- A survey of persian art from prihistoric times to the present
- 8- Arthur upham pope Editor/ phyllis ackerman Assistant editor/ volume V III/ plates 258-510 Architecture of the islamic / period

- ۷- آرایش‌های گچبری در شاه‌نشین ایوان درویش در مسجد جامع اصفهان از اوایل قرن ششم هجری.
- ۸- کتیبه ثلث قسمت فوقانی قاعده مناره چهل دختران از ابتدای قرن ششم هجری.
- ۹- کتیبه گچی گنبد بقعه آرامگاه‌الراشدبالله خلیفه مقتول عباسی در جی [شهرستان] اصفهان از نیمه اول قرن ششم هجری.
- ۱۰- کتیبه ثلث محراب مسجد جامع اردستان و آرایش‌های گچبری اطراف آن مورخ به سال ۵۵۳ هجری.
- ۱۱- خطوط و آرایش‌های صفا صفا (ایوان شمالی مسجد جامع اردستان) از الحاقات دوره صفویه مورخ به سال ۹۴۶ هجری.
- ۱۲- خطوط و آرایش‌های گچبری محراب مسجد جامع زواره از نیمه اول قرن ششم هجری.
- ۱۳- محراب عالی گچبری مسجد جامع اصفهان از دوره سلطنت سلطان محمد اولجایتو که به همت وزیر دانشمند او سعدالدین ساوجی در سال ۷۱۰ هجری بنا شده است.
- ۱۴- تزئینات محراب و آرایش‌های گچی دیوارهای مسجد هفتشویه در اصفهان از قرن هشتم هجری.
- ۱۵- آرایش‌های گچبری در ایوان شاگرد (ایوان شرقی مسجد جامع اصفهان) از قرن ششم و هشتم هجری.
- ۱۶- تزئینات فراوان گچبری در بقعه پیربکران مورخ ۷۱۲-۶۹۸ هجری.